

Hedendaagse kunst in Nederlandse kerken 1990-2015

Van Jan Dibbets
tot Tinkebell

Joost de Wal (red.)

Hedendaagse kunst in Nederlandse kerken

1990-2015

Van Jan Dibbets tot Tinkebell

onder redactie van Joost de Wal

met bijdragen van
Henk Abma
Stefan Belderbos
Frank Bosman
Jacqueline Grandjean
Jorien Holsappel
Liesbeth de Jong
Pape Kattenberg
Peter van Kester
René Kok
Justin Kroesen
Eline Levering
Jan Meijering
Wouter Prins
Wido Smeets
Daan Van Speybroeck
Evelyne Verheggen
Joost de Wal
Arent Weevers

Inhoud	13	Jacques Klok
	14	Joost de Wal
I Achtergronden	17	Frank Bosman
	24	Joost de Wal
	35	Beeldessay
II Bruggenbouwers	55	Justin Kroesen
	62	Henk Abma, Joost de Wal
	70	Eline Levering
	75	Pape Kattenberg, Joost de Wal
	81	Peter van Kester
	87	Liesbeth de Jong
	93	Jacqueline Grandjean
	101	Beeldessay
III Kunstenaarsgesprekken	123	Wido Smeets
	127	Joost de Wal
	133	Jan Meijering
	138	Joost de Wal
	143	Beeldessay
IV De kunst	159	Evelyne Verheggen
	165	Daan Van Speybroeck
	172	Wouter Prins
	179	Arent Weevers, René Kok
	186	Stefan Belderbos
	192	Jorien Holsappel
	199	Beeldessay
	214	
	215	
	217	

Voorwoord

Inleiding

1. 'Ik geloof het wel' – Over kerk, cultuur en geloven in Nederland aan het begin van de 21ste eeuw
2. Kunst in de kerk, 1990-2015

Permanente kunst in Nederlandse kerken

3. Dr. Regnerus Steensma – Een protestant in religieuze kunst
4. Henk Abma en het kerkje van Kortenhoef – 'Als ik over mijn vroegere projecten praat, komt ook het geloof daarin weer terug..'
5. Van der Leeuwstichting – Smeken om verbeelding
6. Remonstrantse kerken / Vrijburg Amsterdam – Alsof er iets is / Dik Mook. Een gesprek
7. Vredeskerk / De Tribune Amsterdam – Onder elk artistiek beeld leeft een raadsel
8. Domkerk Utrecht – Kerk en kunst voor een kwart miljoen bezoekers
9. Oude Kerk Amsterdam – Nieuwe kunst in de Oude Kerk

Tijdelijke kunst in Nederlandse kerken

10. Jan Dibbets brengt licht in de kerk van Ransdaal
11. MMC Schobbe Ruimte voor het sublieme
12. Tinkebell Een gemeenschap inspireren
13. Janpeter Muilwijk kleedt Maria

Kunst in voormalige Nederlandse kerken

14. Liturgische kunst – Nieuwe altaren voor een nieuwe tijd
15. Kerkramen – Kunstenaar en glazenier
16. Schilderkunst, beeldhouwkunst, wandtapijten, installaties – Niet voor de eeuwigheid
17. Videokunst – Beweging in de kerk
18. Performance – Performancekunst als nieuw ritueel
19. Kunst in stiltecentra – De kunst van het stil worden

Kunst in buitenlandse kerken

Auteurs

Register

Colofon

IV

De kunst

14. Liturgische kunst

Nieuwe altaren voor een nieuwe tijd

Evelyne Verheggen

Worden binnen het protestantisme nieuwe liturgische meubelen en objecten probleemloos van de modernste trekken voorzien, in de rooms-katholieke kerk gelden er striktere regels. Maar ook daar komen hedendaagse kunstenaars, vaak binnen een ruimtelijke herinrichting, tot opzienbarende ontwerpen. Het is wel de vraag of die vernieuwing beklijft.

De laatste decennia worden in Nederland veel rooms-katholieke kerken gesloten en afgestoten, maar er worden ook kerken gerestaureerd en heringericht. Dit leidt tot een moderniseringsgolf, die mede het gevolg is van de reorganisaties van parochieverbanden. De gelovigen vormen een nieuwe gemeenschap in een 'nieuwe' kerk, en om deze gemeenschap te verbinden, wordt met de opbrengst van de afgestoten kerk(en) vaak een herinrichting van de overgebleven kerk betaald. De parochianen van de afgestoten kerk worden daar regelmatig bij betrokken. Overigens worden er ook nog steeds nieuwe kerken gebouwd, met uiterst markante resultaten, zoals de roodkoperen De Bron in Krimpen aan den IJssel (Gunnar Daan en TWA Architecten, 2009), de Petrus en Pauluskerk – een 'tent' van teflon – te Maassluis (MariBaauw en René Olivier, 2007) en de diamantvormige Pauluskerk in Rotterdam (William Alsop, 2013).

Liturgisch meubilair: architect en kunstenaar

Als kers op de taart wordt bij een rooms-katholieke herinrichting of restauratie een nieuw altaarensemble – meestal een altaar en een ambo

(spreekgestoelte) – ontworpen. Voor architecten en kunstenaars is zo'n ontwerp een eer: het zijn immers objecten die in een lange traditie staan en die, vaak binnen een monumentale ruimte, dienstbaar zijn aan een gemeenschap. Ook het zoeken naar vormen en materialen die aansluiten bij (de monumentaliteit van) het gebouw wordt als een uitdaging gezien. Een enkele keer worden eveneens de drie voorgangersstoelen (sedilia) ontworpen; voorbeelden zijn de transparante, perspex bisschopszetel en twee vicariszetels van de architect Lex Haak voor de Rotterdamse HH. Laurentius en Elisabethkathedraal (1990), en de houten sedilia, beschilderd met taferelen uit de Openbaring van Johannes, van de kunstenaar Peter Verheijden voor de Edith Steinkapel in Nieuw Bergen (2004). De voorgangersstoel is voor de liturgie in die zin belangrijk, dat de voorganger, in zijn persoon, tijdens de liturgie symbolisch gestalte geeft aan de aanwezigheid van Christus.

De parochie is vrij om een architect of kunstenaar uit te nodigen voor het ontwerp van een altaar, maar dient dan wel vooraf goedkeuring te vragen bij het bisdom in de vorm van een Bisschoppelijke Machtiging. Voor de machtiging is weer goedkeuring vereist van de Diocesane Commissie, die over experts beschikt op het gebied van liturgie, kunst en architectuur. Ook het definitieve ontwerp vereist de instemming van de Diocesane Commissie, die altaar en ambo toetst aan de voorwaarden die zijn vastgelegd in het Romeins Missaal, en die met de betrokkenen overlegt of de parochie de juiste afwegingen heeft gemaakt. Over schoonheid kan men twisten en het is dus niet aan de commissie om daarover een oordeel te geven. Op haar beurt weet de parochie zich door de hulp van de Diocesane Commissie gesteund in de weloverwogen keuze voor het nieuwe meubilair.

Stefan Belderbos, *Ik verkondig u het paradijs (performance)*, Bergkerk Amersfoort, 2011

Foto René Rosmolen

Vierkant, klein, verplaatsbaar

Na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) werd een nieuwe altaartafel – het zogeheten ‘conciliealtaar’ – over het algemeen vóór het oude geplaatst dat in de apsis tegen de muur was gebouwd. Tot die tijd stond de priester met de rug naar de gelovigen, daarna keerde hij zich met zijn gezicht naar het volk. Het altaar behoort tot de constituerende delen van de kerk; daarvan getuigt het ritueel van de kerk- en altaarwijding. Een nieuw altaar wordt daarom door een bisschop gewijd. Dit in tegenstelling tot de ambo en de voorgangersstoel die tot het liturgisch meubilair worden gerekend.

Nieuwe, moderne altaren zijn veelal vierkant en kleiner dan de postconciliaire offertafels. Gemiddeld zijn ze één tot anderhalve meter breed en diep. De voorganger kan met collega's, diakens, lectoren en misdienaars bij het eucha-

ristisch gebed rondom het nieuwe altaar staan, waardoor zij als het ware een kring vormen met de gemeenschap. Het altaar vormt dan minder een scheidslijn of blokkade tussen de voorganger en de gelovigen.

De eis dat altaar en ambo in principe niet verplaatsbaar zijn, wordt tegenwoordig ruim geïnterpreteerd. Omdat er extra inkomsten nodig zijn om een kerk te onderhouden, is een multifunctioneel gebruik van de ruimte, bijvoorbeeld als ‘concertzaal’ (zo wordt in veel kerken de *Matthäus Passion* uitgevoerd in de weken voor Pasen), steeds wenselijker. De vormgeving moet weliswaar suggereren dat het altaar niet mobiel is, maar moderne altaren kunnen in de praktijk vaak worden verplaatst. Hierover bestaat in de kerk overigens wel discussie, en er zijn bisschoppen die vasthouden aan de eis van immobiliteit. Zo trok aartsbisschop Eijk, in een brief

aan pastorale teams en parochiebesturen, in 2010 de brochure *Geef uw gebouw toekomst* (2004) in: de brochure schetst de mogelijkheden voor een ander gebruik van het kerkgebouw dan voor de eredienst en stil gebed.

Een liturgische ruimte kent veelal een tweedeling tussen schip en liturgisch centrum. In het liturgisch centrum (presbyterium), de ruimte met altaar, ambo en voorgangersstoel, hebben altaar en ambo een ruimtelijke relatie tot elkaar. Een steeds vaker toegepaste variant is de zogenoemde 'kloosteropstelling', waarbij de tweedeling is opgeheven en altaar en ambo zich in het centrum van een ellipsvormige banken- of stoelenopstelling bevinden, te midden van de gelovigen. Deze opstelling vindt haar oorsprong in kloosters, waar tijdens het getijdengebed de gelovigen in de banken tegenover elkaar stonden.

14.1-14.2 Peer Houben, Paul van Geel, Pieter Korse, Co Morriën, herinrichting en meubilair, resp. zicht op ambo, altaar, tabernakel, bijbelstandaard, en zicht op altaar en doopvont (hout, staal, glas), Sint-Josephkerk Alkmaar, 2007

Foto's Ed Seeder

Gebouw in gebouw: Josephkerk Alkmaar (2007)

Een mooi en belangrijk voorbeeld van zo'n opzet vormt de heringerichte neogotische en monumentale Josephkerk in Alkmaar. [afb. 14.1-14.2] De kerk (uit 1909) werd in 2006 ingrijpend verbouwd en heringericht na de sluiting van de Don Bosco (gesloopt) en de Pius X (nu een hospice). De vierde kerk van het in 1993 gerealiseerde parochieverband, de rijksmonumentale binnenstadskerk Sint-Laurentius, bleef bestaan. Het project trok al snel grote aandacht: het idee om het schip te

benutten voor de inrichting van een parochiecentrum over twee verdiepingen en, als het ware, een gebouw in een gebouw te plaatsen, was in de rk kerk nieuw en maakte indruk. De ontstane extra ruimte kan nu tevens worden verhuurd en is multifunctioneel inzetbaar. Het voormalige pries-terkoor en het dwarsschip vormden de nieuwe plaats voor de liturgie en werden ingericht volgens de kloosteropstelling. De inventieve en sfeervolle glas-in-loodschermen aan weerszijden bevatten delen van Joep Nicolas' ramen (1961) uit de Don Boscokerk.

De herinrichting van de Josephkerk kwam tot stand binnen de parochie en het bisdom Haarlem-Amsterdam in een synergie tussen opdrachtgevers, ontwerpers (de architecten Peer Houben en Paul van Geel van het Bisschoppelijk Adviesbureau Bouwzaken Haarlem, Pieter Korse van het architectenbureau FKG), ingenieursbureau (Co Morriën van ingenieursbureau DHV) en aannemer. Speciaal voor de herinrichting ontwierp Paul van Geel, naast een doopvont en een bijbelstandaard, een mobiel altaarensemble. Het staat (meestal) op één lijn met het tabernakel waarop een kruis is geplaatst, en vormt qua materiaal en afmetingen een harmonisch geheel met het overige meubilair. De kloosteropstelling vraagt van de priester een zekere flexibiliteit. Hij heeft nu geen vaste plaats (gewoonlijk staat hij áchter het altaar) en beweegt zich naar de ambo die tegenover het altaar staat. In het lege midden staat een bloemenvaas. Bij uitvaarten bevindt zich hier de overledene; de kloosteropstelling is in dit opzicht zonder meer een winstpunt.

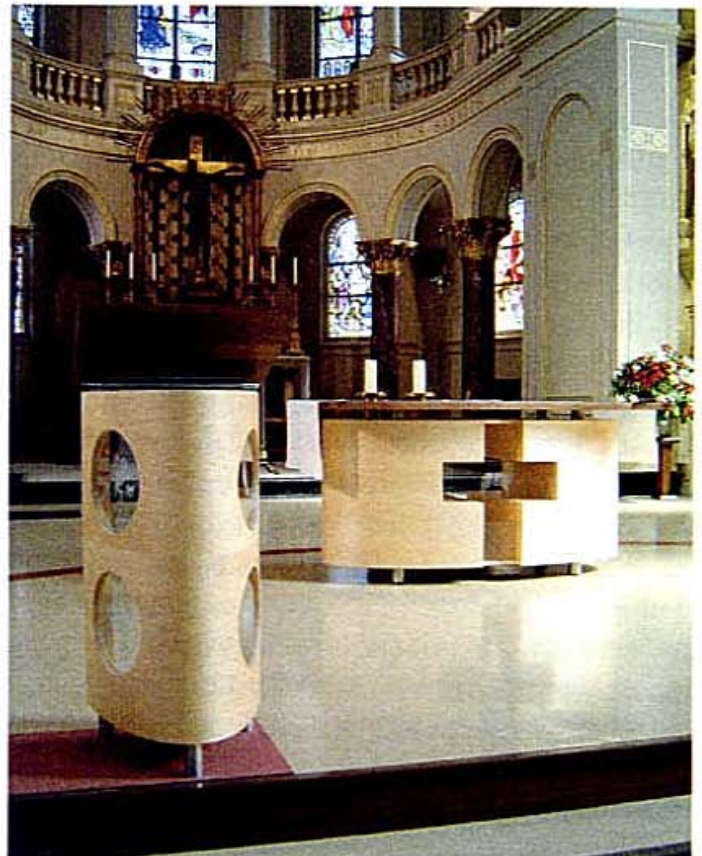
Nicolas Dings: Hartebrugkerk Leiden (2006)

In 2003 bestond de Nederlandse provincie van de Orde der Minderbroeders Franciscanen 150 jaar. Ter gelegenheid hiervan werden zeven kunstenaars benaderd om een werk geïnspireerd op het leven van Franciscus van Assisi te maken (*De nieuwe kleren van Franciscus*, Utrecht 2003); een van hen was Nicolas Dings. Ton Peters ofm, lid van de werkgroep, nodigde Dings uit in zijn rijksmonumentale, neoclassicistische water-

staatskerk de Hartebrug in Leiden, waarvan hij toen pastoor was. Hij zocht een kunstenaar die een altaarensemble kon ontwerpen ter gelegenheid van de afronding van een restauratie van acht jaar.

Voor het ontwerp liet Dings zich leiden door enerzijds de betekenis van het altaar in de liturgie, en anderzijds de architectuur en de ruimte van de Hartebrugkerk. Het ensemble bestaat uit een altaar, een ambo – die de bijbel draagt –, en een blok waarop de offergaven in de collecte worden geplaatst. [afb. 14.3] De driehoekige vorm van het offerblok met open zijden staat symbool voor open handen die geven en ontvangen. Aaneengesloten nemen ambo (kop), altaar (romp) en offerblok (staart) de vorm aan van een vis (*ichthus*), sinds de tweede eeuw een symbool voor Christus. Op deze manier is Christus, in de opzet van Dings, letterlijk en waarlijk aanwezig in het ensemble.

Bijzonder is de materiaalkeuze. De drie elementen zijn opgebouwd uit massief notenhout (altaarblad, ambo en het bovenblad van het offerblok), multiplex met esdoornfineer (overige houten delen) en roestvrij staal (poten en verbindingen). In het glas van het altaar is een gezand-

14.3 Nicolas Dings, altaar, lezenaar, offerblok (notenhout, staal, glas), Hartebrugkerk Leiden, 2006

straalde afbeelding van het Lam Gods verwerkt, geïnspireerd op het *Lam Gods* van de Gebroeders Van Eyck. Op het glas van de ambo zijn de vier evangelisten gezandstraald, gekopieerd naar reliëfs in de kathedraal van Burgos. De damasten altaardwaal, opnieuw met het Lam Gods, is speciaal voor het altaar geweven door het Textielmuseum in Tilburg. In het altaarblad rust een altaarsteen met relikwieën van de Martelaren van Gorcum en de heilige Ursula. Heel subtiel, vrijwel onzichtbaar, zijn in de stalen poten wielletjes geplaatst, waardoor het altaar voor andere gelegenheden kan worden verplaatst.

Protestantse varianten

In de protestantse wereld is de liturgische kunst minder aan regels gebonden. Kerkgebouwen zijn steeds vaker multifunctioneel, en het liturgisch meubilair is vaak praktisch en mobiel. De vormgeving kan niettemin opmerkelijk zijn en uiterst hedendaags en kleurrijk, zoals het ensemble uit 2011 van Dirry de Bruin en Gerrit Holdijk in De Fontein in Nijkerk bewijst. [afb. 14.4] De Bruin bestempelt het geheel als een 'drie-eenheid', met een doopvont 'als een waterkolk', een tafel 'groot en uitnodigend' en een 'kanselaar' (kansel annex lessenaar) 'als een hoorn voor het gesproken woord'. Het nieuwe liturgisch centrum van de Grote of Jacobijnerkerk in Leeuwarden is eerder

een technisch totaalontwerp op een plateau van staal en glas (2003). [p. 38-39] De lessenaar bestaat uit een open constructie waardoor het zicht op de voorgangers en hun zetels vrij blijft. De grote wielen onder het centrum laten over het belang van de mobiliteit geen misverstand bestaan. Een andere oplossing – die met het sluiten der kerken en het groeiende overschot van liturgische objecten vaker zal worden toegepast – is het hergebruik van meubilair in de nieuwbouw, zoals bijvoorbeeld bij De Ark op Urk (2007) gebeurt. [p. 40] De boeg van de Staverse Jol, die de toepasselijke preekstoel vormt voor deze gemeente van vissers en uit 1974 dateert, werd voor de verhuizing wel eerst opnieuw gebreeuwd.

Innovatief liturgisch vaatwerk, met een rake beeldvondst, komt van de Amsterdamse kunstenaar en (sieraad)ontwerper Ruudt Peters voor de ziekenhuiskapel van de Vrije Universiteit in Amsterdam (2004). [afb. 14.5] De zilveren delen zijn verbonden door kunststof (rood bij objecten voor het avondmaal, transparant bij objecten voor de doop), en daaruit zijn stukken gesneden zodat de grillige onderlaag vrijkomt. Het resultaat is een haast tastbare, lijfelijke verwijzing naar de wonden van Christus. De architect Cees Dam ontwierp voor de Verenigde Doopsgezinde Gemeente in Haarlem een glazen avondmaalsstel, in samenhang met een olijfhouten avondmaalstafel

14.4 Dirry de Bruin, Gerrit Holdijk, liturgisch meubilair: doopvont, 'kanselaar', tafel (2011; hout, verf), Hervormde Gemeente De Fontein Nijkerk, 2013

Foto Dick Vos

14.5 Ruudt Peters, liturgisch vaatwerk (50-delig; zilver, textiel, polyester), kapel Universitair Medisch Centrum, Vrije Universiteit Amsterdam, 2004

en lessenaar (2007). [p. 35] Door de krachtige kleuren (geel, groen, rood) die 'golven' in het glas, lijken de objecten minder kwetsbaar dan ze zijn. De tafel heeft de vorm van een wolk en is, in het licht van de multifunctionele ruimte, inklapbaar en mobiel.

Op het terrein van de herinrichtingen kent de Alkmaarse Josephkerk een vroege en even geslaagde protestantse pendant in de Amsterdamse Oranjekerk (1999). [p. 36-37] De nieuwe, kleinere kerk werd door de architect Hans Wagner op vergelijkbare wijze in de oorspronkelijke oude geplaatst, zodat de restruimte kon worden verhuurd. Alle nieuwe kunst en design is op een inventieve manier toegesneden op de locatie. Zo keert het ijzergas dat de doorgebroken verdieping omheint weer terug in de preekstoel, en ontwierp Ruudt Peters niet alleen een opzienbarende entree, maar ook – met Leo Versteijlen – een functioneel 'bijbelscherm' voor de kerkzaal, waarbij alle 582 bladen van de kanselbijbel in

kunststof zijn gegoten. De vormgevers schiepen daarmee een heel nieuw genre in het kerkelijke meubilair.

Besluit

De laatste decennia worden gekenmerkt door een vernieuwing van liturgische objecten, zowel binnen de rk als de protestantse kerk. Dit hangt in hoge mate samen met kerkelijke herinrichtingen. In rk kerken leiden ze tot nieuwe altaarsembles in kloosteropstellingen en tot moderne, kleinere offertafels die eerder verbindend dan scheidend werken. Het ontwerp van ambones in samenhang met altaren, die beide in het liturgisch centrum worden geplaatst, geeft aan dat naast de eucharistieviering ook andere vormen van liturgie, zoals getijdendiensten en schriftdiensten, een plek krijgen in het kerkelijke leven van een geloofs-gemeenschap. De opdrachten gaan vaak naar (buitenkerkelijke) museale kunstenaars, vormgevers en architecten – waarbij hun achtergrond eigenlijk geen issue meer is: 'rooms-katholieke' kunstenaars als Ruudt Peters werken voor protestantse opdrachtgevers, en vice versa –, die met hun resultaten aansluiten bij de hedendaagse kunst, zonder daarbij de betekenis van kerk en liturgie uit het oog te verliezen.

Door teruglopend kerkbezoek en de economische crisis (veel kerkgebouwen zijn nu onverkoopbaar) neemt het aantal herinrichtingen en restauraties af. Het zal moeten blijken of de landelijke hausse aan recente ontwerpen een laatste poging is geweest om de kerk te revitaliseren, of het begin van een nieuwe ontwikkeling in de liturgische kunst.

Met dank aan Anique de Kruijf en Ton Peters ofm.

Literatuur

– Tim Graas (red.), *Verborgene kerkschaten, 1400-2000. Katholieke kunst uit Zuid-Holland*, Den Haag / Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland 1996
– Peter Verheijden, *Sedilia voor de Edith Steinkapel te Nieuw Bergen*, en: Edith

Steinkapel Nieuw Bergen. Liturgisch centrum, Bergen 2004 en 2005
– Ruud Kersten, *Nieuw elan. Omgevende kerk in Alkmaar*, Alkmaar 2007
– Nicolette Bartelink e.a. (red.), *Christendom in Nederland. Topstukken uit Museum Catharijneconvent*, Utrecht / Zwolle 2006

– Marijke Tolsma, Martin L. van Wijngaarden (red.), *Prachtig protestant*, Utrecht (Museum Catharijneconvent) / Zwolle 2008